

Saa tag du bort den daarlighed, huilcken der staar i de vnge Menniskis Hierter¹ Udviklingen af imperativ med subjekt-konstruktionen

Lennart Westergaard

Abstract

In Modern Danish, the imperative is a general marker of directive illocutions, for instance 'command', 'advice', 'request' etc. marker. It is usually realized without a subject. If the imperative appears with a subject, it additionally expresses the speaker's expectation that the addressee has an interest in the realization of the state of affairs expressed (Christensen 2008: 89-91; Hansen & Heltoft 2011). This means that the semantic potential of the construction is restricted, primarily expressing illocutions like 'invitation', 'advice' and 'permission'. In this paper, I investigate the development of the imperative-with-a-subject construction and argue that its constructionalization starts as a hypoanalysis in subordinate clauses in Middle Danish and a subsequent hypoanalysis based on the modal particles *bare* and *kun(s)* in the transition to Modern Danish.

Nøgleord

konstruktioner, konstruktionsdannelse, imperativ, subjekt, overanalyse

1. Introduktion

Denne artikel skal kaste lys over udviklingen af den danske imperativ med subjekt-konstruktion. Imperativen har i moderne dansk et bredt betydningspotentiale og udtrykker, at den talende ønsker, at det sagforhold, ytringen udtrykker, bliver realiseret (jf. Hansen & Heltoft 2011: 732).

1 Eva Skaffe Jensen har givet mig adgang til Sprognævnets 1800-talskorpus og korrekturlæst gloseringen af mine gammeldanske og oldnordiske eksempler. Det er jeg hende taknemmelig for. Jeg skylder desuden Lars-Olof Delsing, Kasper Boye og en anonym bedømmer tak for værdifulde kommentarer.

Denne strukturelle betydning kan realiseres på forskellige måder. I Hansen & Heltoft (2011) regnes der med, at imperativen kan realisere tre overordnede typer direktiver: 1. instrukser, som indebærer, at det kan involvere negative konsekvenser for modtageren, hvis denne ikke realiserer sagforholdet, 2. opfordringer, som kendetegnes ved, at (afsenderen forventer, at) modtageren har en interesse i at realisere sagforholdet, og 3. ønsker, hvor det ikke nødvendigvis står i modtagerens magt at realisere sagforholdet.

En sproghandling, som ligger mellem instrukserne og opfordringerne, er bønner, hvor realiseringen ligger i afsenderens interesse, men ikke involverer en trussel om negative konsekvenser – enten fordi afsenderen ikke ønsker at udtrykke en sådan trussel, eller fordi det ikke står i afsenderens magt, fx i dialog med en gud:

(1) Giv os i dag vort daglige brød!

Derudover kan imperativen også anvendes som udtryk for betingelser:

(2) Sig det igen, og jeg slår dig! (Neteksempel)

Denne brug kan betragtes som en pragmatisk variant: en retorisk instruks, hvor afsenderen ikke ønsker realiseringen af sagforholdet. Så vidt drejer det sig om kontekstuel betingede varianter af, hvad jeg fra nu af vil kalde den subjektsløse imperativ.

Optræder imperativer med subjekter, udtrykkes, at afsenderen forventer, at modtageren har en interesse i realiseringen af sagforholdet (Christensen 2008: 89-91; Hansen & Heltoft 2011: 733). Dette indsnævrer ytringens illokutionære tolkningsramme til betydningen 'opfordring', herunder 'råd' og 'tilladelse', jf. (3):

(3) Tag du dem, Ellie, det er helt i orden, siger Anna (citeret i Christensen 2007: 90)

Der er her tale om en konstruktion, dvs. kombinationen af imperativ og subjekt optræder med betydninger, der ikke kan afledes af helhedens dele. Konstruktionsbegrebet diskuteres i afsnit 2.

Mikkelsen (1911: 10) påpeger, at konstruktionen kan bruges til det, han kalder 'hånende tiltale' fx (4):

- (4) Pas hun sig selv, næsvise tøs! (Mikkelsen 1911)

Det drejer sig dog om en pragmatisk betinget variant af imperativ med subjekt-konstruktionen: Den hånende betydning opstår ved ironisk at forudsætte 'modtagerinteresse', dvs. ordren konstrueres som velment råd. Ironien opstår gennem kombinationen af noget positivt for modtageren med en undertype af instruktioner, nemlig irettesættelse.

Mikkelsen (1911: 10) påpeger endvidere, at imperativen også kan optræde med subjekter, når der etableres en kontrast, eller når subjektet kun udgør en delmængde af de tiltalte:

- (5) Gå du, Peter! for du er den hurtigste (Mikkelsen 1911: 10)
- (6) Gå nogle af jer ned i haven og led efter ham! (Mikkelsen 1911: 403)

Her drejer det sig dog om to forskellige konstruktioner: Der er en udtryksmæssig forskel mellem imperativ med subjekt-konstruktionen (med betydningen 'forudsat modtagerinteresse') og imperativer med et kontrasterende subjekt: Subjektet i imperativ med subjekt-konstruktionen kan aldrig optræde med tryk i modsætning til kontrasterende subjekter:

- (7) Gå DU hjem!

I (7) kan *DU* kun tolkes som et kontrasterende subjekt.

Ift. subjektet kan man også bide mærke i, at det ikke kan modificeres eller udvides på andre måder. Subjekter med demonstrative udvidelser (8), appositioner (9) og relativsætninger (10) kan i bedste fald læses som kontrasterende subjekter:

- (8) *Gå du der hjem!
- (9) *Gå du, min ven, hjem!
- (10) *Tag I, som jo ikke har fået noget endnu, en kage til!

At subjektet ikke kan fokuseres eller modificeres, tolker jeg som tegn på, at subjektet i den pågældende konstruktion har grammatisk status: Ifølge Boye & Harder (2012) er grammatiske tegn kendetegnet ved at være kon-

Og uden subjekt:

- (15) far-ið nú þar eptir honum ok drep-ið hann
tag-2PL.IMP nu der efter 3SG.DAT og dræb-2PL.IMP 3SG.AKK
'tag af sted efter ham, og dræb ham!'
(Faarlund 2007: 229)

(16) er et eksempel fra moderne islandsk, der både indeholder en imperativ med subjekt og en uden:

- (16) Far-Ø þú og gjör-Ø slík-t
Gå-2SG.PL.IMP 2.SG.NOM og gør-2SG.PL.IMP sådan-1.N.AKK
hið sam-a
1.N.AKK samme-1.AKK
'Gå og gør det samme!'
(Þráinsson 2007: 6)

Det kunne tyde på, at det drejer sig om et østnordisk træk.

Målet med artiklen er at kaste lys over, hvordan den moderne imperativ med subjekt-konstruktion er opstået og har udviklet sig. I afsnit 2 og 3 præsenterer jeg mine teoretiske og metodiske overvejelser og i afsnit 4 resultaterne af den historiske analyse af konstruktionen. I afsnit 5 kommer jeg med et forklaringsforsøg på konstruktionens udvikling. Artiklen afsluttes med en diskussion i afsnit 6.

2. Konstruktionsbegrebet i socio-kognitiv belysning:

I dette afsnit vil jeg kort introducere konstruktionsbegrebet og diskutere det ud fra et socio-kognitivt perspektiv. Hensigten med afsnittet er at skabe klarhed om forholdet mellem emisk social struktur og mental repræsentation, og hvilken konsekvens det har for beskrivelsen af det historiske materiale. Hele ideen er, at vi har brug for det mentale perspektiv for at kunne forklare sprogforandringen, men at det er sprog som et socialt fænomen, som er det, der faktisk forandrer sig, når man taler om sprogforandring.

En af de førende konstruktionsgrammatikere, Goldberg, definerer konstruktioner som følger:

learned pairings of form with semantic or discourse function
(...). Any linguistic pattern is recognized as a construction as

long as some aspect of its form or function is not strictly predictable from its component parts or from other constructions recognized to exist. In addition, patterns are stored as constructions even if they are fully predictable as long as they occur with sufficient frequency (Goldberg 2006: 5).

Imperativ med subjekt-konstruktionens betydning ('forventning om modtagerinteresse') kan ikke afledes af dens dele, og konstruktionen kan netop derfor betragtes som konstruktion.

Som jeg ser det, blander Goldbergs ofte citerede definition flere beskrivelsesniveauer sammen: Konstruktioner som del af det sociale, strukturrede sprogsystem (jf. kravet om non-redundans) og konstruktioner som del af taleres kompetence eller som viden om sprogsystemet (som påvirkes af frekvens). Denne distinktion vil jeg udfolde i det følgende, hvor jeg i høj grad bygger på Harder (2010: især kapitel 4-6). Til sidst påpeges de metodiske konsekvenser af denne distinktion.

I socio-kognitive tilgange (fx Harder 2010; Geeraerts 2016; Schmid 2020) fremhæves det, at sprog har forskellige ontologiske status. Sprog eksisterer på den ene side som et socialt fænomen: Det er de sproglige strukturer, barnet må tilpasse sig, når det bliver en del af et sprogfællesskab. At [tak] betyder 'tak' på dansk, men 'ja' på polsk, er begrundet i, at der er forskellige sociale strukturer i de to sprogfællesskaber, som ikke kan reduceres til individuelle mentale strukturer, som Harder (2010: 175) påpeger. Det er disse sociale strukturer, man tilegner sig viden om, når man lærer et sprog.

Idet sprog som socialt fænomen er et struktureret potentiale, et sæt af muligheder, sprogbrugeren kan vælge mellem, er generelle emiske analyser oplagt. En beskrivelse af imperativ med subjekt-konstruktion som udtryk for 'en forventning om, at modtageren er interesseret i at realisere sagforholdet', er en elegant karakteristik af den danske sprogstruktur. Det er en kort og koncis beskrivelse af det semantiske bidrag, konstruktionen har, og den sociale virkelighed, talere må tilpasse sig. Når jeg i det følgende taler om emiske kategorier eller konstruktioner, er det altså konstruktioner som sociale størrelser: Noget der eksisterer i et sprogfællesskab.

Man kommer dog til kort, hvis man mener, at man med en beskrivelse af de emiske forhold alene har sagt alt væsentligt om et givent sprogligt fænomen (sml. Harder 2010: fx 176f). Sprog er også noget mentalt. Det er en neurokognitive struktur eller kompetence, der gør det muligt for indi-

videt at agere i sprogsamfundet. Dette er den kognitive og sprogbrugsbaserede lingvistikks traditionelle domæne (fx Langacker 1987; Bybee 2010). I det mentale perspektiv betragtes konstruktioner som individets mentale repræsentationer af oplevede ytringer (fx Bybee 2010: især kapitel 2), og der er i princippet ikke nogen øvre grænse for, hvor mange konstruktioner man kan regne med. Man antager, at den mentale struktur afledes direkte af sprogbrugen: Sproglige enheder, talere ofte støder på – Ariel (2008: 150) taler om ’fremtrædende diskursmønstre’ (”salient discourse pattern”) – vil have en styrket mental repræsentation, dvs. en høj grad af kognitiv konsolidering (*entrenchment*, Langacker 1987: 59), mens infrekvente mønstre vil have en svækket repræsentation.

Man må bare holde sig for øje, at disse faktorer kun er indirekte relevante for den sociale sproglige struktur. Harder (2010: 250) påpeger, at sætningen *be a good girl and go to sleep*, meget vel kan processeres som en uanalyserbar helhed af et barn, men også at dette faktum er irrelevant på det socialt-strukturelle niveau. Omvendt er det væsentligt at forstå, at individer faktisk ikke har brug for at vide, at imperativ med subjekt-konstruktion udtrykker illokutioner, hvor der forudsættes en modtagerintresse. Man kan være en mindst lige så veltilpasset deltager i det danske sprogsamfund, når man har en mere specifik sproglig repræsentation, fx at konstruktionen udtrykker ’tilladelser’, ’opfordringer’ og ’råd’, ’hånende råd’ etc. Der er i øvrigt intet, der taler imod at antage, at mennesker både har generaliserede og specificerede repræsentationer af konstruktioner (sml. Langackers 1987: 29 ”rule/list fallacy”).

Det er nødvendigt at tage det mentale perspektiv med, da det ikke er den abstrakte sprogstruktur med dens emiske kategorier, men taleres processering af kontekstualiserede ytringer, der driver sprogforandring (sml. fx Traugott & Dasher 2002). Ifølge Ariel (2008: 150) kan intet, der ikke har været et fremtrædende diskursmønster som fx frekvente kollokationer, blive konventionaliseret.

Helt praktisk betyder det, at man i den historiske analyse ikke kan nøjes med kun at beskrive de emiske kategorier.⁴ De emiske kategorier må afledes af diskursmønstrene, og ud fra deisen om, at høj frekvens er afgørende for mental struktur, giver analysen af diskursmønstrene derudover et indblik i, hvilken intern mental struktur de emiske kategorier har, som

4 Man kan heller ikke nøjes med blot at beskrive nye diskursmønstre, som det fx gøres i Traugott & Dasher (2002).

igen gør det muligt at forklare de emiske forandringer. Man kan fx undersøge, om der er diskursmønstre, der stikker ud og derfor kunne være udgangspunktet for senere forandringer.

3. Metode

For at kaste lys over opkomsten af imperativ med subjekt-konstruktionens udvikling har jeg foretaget to korpusundersøgelser: 1. en undersøgelse i *renæssancesprog.dk*, som dækker den ældre nydanske periode (1500-1700), og 2. en undersøgelse i sprognævnets 1800-talskorpus. Korpusset på *renæssancesprog.dk* indeholder en række forskellige genrer, men er præget af mange religiøse tekster. Ingen af disse korpora er syntaktisk opmærket. For ældre nydansk har jeg derfor gennemgået samtlige forekomster med pronomenet *du* og *I*.⁵ Forekomster med andet end 2. personelle pronomen vurderer jeg er så marginale, at de kan undlades, set i lyset af, hvor svært det er at søge dem frem i et ikke-tagget korpus. For korpusset i yngre nydansk har jeg søgt på de samme verber i imperativ, som jeg har kunnet finde i konstruktionen i ældre nydansk, samt foretaget en mere usystematisk søgning på verber, der er frekvente på moderne dansk.

Da konstruktioner med kontrasterende subjekter ikke er specificeret med hensyn til direktivtype, har jeg udeladt eksempler, hvor konteksten viser, at der er tale om et kontrasterende subjekt, som i bønner i (17):

- (17) Och findis ey en ieg vill ey liffue,
 Aff alle min Venner der trøst vil giffue,
 Derfor O dyd bliff du hos mig
 ’Og der findes ikke en, jeg vil ikke lyve,
 blandt alle mine venner, som vil trøste mig.
 Derfor, å Dyd, bliv du hos mig!’
 (Hecasti 1600: 649)

Her kontrasteres den tiltalte dyd med ’(en af) alle mine venner’.

I moderne dansk er der en syntaktisk og semantisk forskel på konstruktioner med subjekt (18) og konstruktioner med vokativ funktion (19):

- (18) Gå du hjem!
 (19) Gå hjem, du!

5 Læg mærke til, at *I* er den høflige tiltaleform i ældre nydansk.

Konstruktionerne skelnes på baggrund af henholdsvis subjektets og vokativens placering. Subjektet står på subjektsplassen, mens vokativen placeres i sætningsperiferien (til højre eller venstre). Jeg har kun medtaget subjekter, der entydigt er markeret som sådanne gennem placering på subjektsplassen.

Optræder der ikke materiale i slutfeltet, som i (20), er det ikke muligt at afgøre, om der er tale om subjekt eller vokativ, og jeg har derfor udeladt forekomster uden materiale i slutfeltet:

- (20) Hør du Pardalisca thag hoser och schuo
 'Hør du, Pardalisca, tag bukser og sko.'
 (CMP 1600: 445)

Også morfologisk er der metodiske udfordringer: Forholdet mellem præsens indikativ singularis indikativ (-er) og præsens indikativ pluralis (-e) har længe været participativt, så singularis kan stå for pluralis, men ikke omvendt (jf. Bjerrum 1949: 165f). Heraf følger, at præsens indikativ singularis kan anvendes i kontekster, hvor det kan være svært at afgøre om der foreligger imperativ pluralis på (-er) eller præsens indikativ singularis, der vikarierer for pluralis.

- (21) Kiere børn i thaler med skell,
 Thj eders vrd di trøster mig vell
 'Kære børn, I taler med visdom.
 Derfor trøster jeres ord mig.'
 (Hecasti 1600: 628)

Her ser vi altså *taler* i stedet for *tale*.

Formelt sammenfald har også gjort det vanskeligt at skelne imperativer fra konjunktiver ved nogle verber:

- (22) Ffaa tw sorig tyn gamle mwffæ
 'Må du få sorg, din gamle gnavpotte!'
 (UtH 1539: 31)

Hverken formelt eller semantisk er det muligt at afgøre, om *få* er en imperativ- eller konjunktiv-form med betydningen 'ønske'. Sådanne eksempler har jeg derfor også udeladt.

Endelig er der enkelte tilfælde, hvor imperativen og indikativen i singularis er sammenfaldende:

- (23) Spør du at huem dig siger thill,
 Det er guds krafft ieg sige vill
 'Spørg/spørger du, hvem det er, der anklager dig,
 Så vil jeg svare, det er Guds kraft'
 (Hecasti 1600: 610)

Også dem har jeg udeladt.

En sidste metodisk udfordring, der kræver en kommentar, er kildematerialet. I mit ældre nydanske materiale finder jeg imperativ med subjekt-konstruktionen især i skuespil. Dette skyldes nok konstruktionens interaktive semantik. Størstedelen af skuespillene er skrevet på vers (i hvert fald dem, der indgår i korpusset på *renæssancesprog.dk*). Det kan ikke udelukkes, at subjektet i disse kilder bruges af metriske hensyn. På samme måde påpeger Brøndum-Nielsen (1930: 45-46), at modalverbet *monne* i ældre nydansk bruges af rim- og metriske hensyn. Hvis det er tilfældet, at subjektet bruges *metri causa*, skulle man forvente en semantisk set usystematisk brug af subjektet. Som jeg vil vise i det næste afsnit, bruges imperativ med subjekt-konstruktionen dog på ingen måde usystematisk i mit ældre nydanske materiale.

4. Resultater

4.1. Ældre nydansk

På *renæssancesprog.dk* har jeg fundet 80 entydige eksempler på imperativ med subjekt-konstruktionen (79 med *du*; 1 med *I*). Forekomsterne fordeler sig således på direktivtyper: ytringer, der udtrykker 'instrukser' x4, sml. (24), 'bønner' x58, sml. (25),⁶ 'råd' x15 sml. (26), 'tilladelser/opfordringer' x2, sml. (27), og ønsker x1 (28):

- (24) Kiere frende sig du nu mig
 Huad er det for bulder ieg hør aff dig
 'Kære frænde, fortæl mig nu,
 Hvad er det for noget bulder jeg hører af dig?'
 (Hecasti 1600: 622)

6 Den høje frekvens af bønner må tages med et forbehold: Frekvensen afspejler nok ikke denne variants faktiske frekvens, men skyldes nok i høj grad korpussets sammensætning med en del religiøse tekster.

- (25) Saa tag du bort den daarlighed, huilcken der staar i de vnge Men-
niskis Hierter (...)
'Så tag du bort den dårlighed, som står i de unge menneskers hjer-
ter!'
(Bønner 1577: 59)
- (26) Mogens min sønn ieg taler till dig.
Med raad och moders lere,
Du skaltt ey fare med falsk och suig,
Dine venner dem skaltt du ehre,
Knud din broder lyd du Altid Adt
'Mogens, min søn, jeg taler til dig
med råd og moders lære.
Du skal ikke bedrage og svige,
Dine venner, dem skal du ære,
Knud, din broder, skal du altid adlyde.'
(LSCD 1500: 35)
- (27) Men huorom skall leegen Vere,
Sig du det, du bør den ære.
'Men hvad skal vi spille om?
Sig du det, dig tilkommer den ære.'
(Hecasti 1600: 567)
- (28) Hecastus.
Farer i vel kiere herre,
'farvel, kære herre'
(Hecasti 1600: 670)

Følgende forhold er påfaldende i mit ældre nydanske materiale:

1. Formelt findes konstruktionen med ganske få undtagelser kun med subjekter i singularis, altså med *du*.
2. Tilladelses-/opfordringsbetydningen er yderst marginal.
3. Konstruktionen er endnu ikke bundet til talehandlinger, der forudsætter en forventning om modtagerens interesse i realisering af sagforholdet. Det ses tydeligt ved det høje antal bønner.
4. Men konstruktionen optræder sjældent med instruksfunktion.

På baggrund af konstruktionens distribution kan konstruktionens strukturelle betydning, dvs. konstruktionen som emisk kategori, beskrives som udtryk for direktiver med den indskrænkning, at afsenderen ikke truer med negative konsekvenser, hvis sagforholdet ikke bliver realiseret. I modsætning til imperativ med subjekt-konstruktionen i moderne dansk er den underspecificeret ift., om det er afsenderen eller modtageren, der forventes at have en interesse i realiseringen af sagforholdet, som ses ved de mange belæg, hvor der udtrykkes bønner, som er i afsenderens interesse. Konstruktionen bruges kun meget sjældent for tilladelser.

Som påpeget i afsnit 3 er der en vis fare forbundet med at inkludere tekster på vers, da det ikke kan afgøres med sikkerhed, om tilstedeværelsen af en sproglig enhed skyldes metriske hensyn eller faktisk er semantisk motiveret. Hvis førstnævnte var tilfældet, skulle man dog forvente en semantisk set usystematisk brug af subjektet. Man skulle med andre ord forvente, at konstruktionen oftere bruges som udtryk for fx ordrer – en direktivtype, som ellers forekommer hyppigt i materialet – end det faktisk gør. De udtrykkes dog yderst sjældent med subjekt med imperativ-konstruktionen.

4.2. Yngre nydansk

I mine yngre nydanske søgninger har jeg fundet 45 entydige eksempler på imperativ med subjekt-konstruktionen: 36 med *du*, 3 med *I*, 6 med *De*. 4 eksempler afviger fra den moderne brug. 3 af afvigelserne er instrukser. Alle afvigelserne kommer fra samme kilde med Grundtvig som forfatter. De er alle på vers og skyldes formentligt hensyn til metret. Der er også et enkelt eksempel på en bøn. Ser man bort fra enkelte eksempler på det ældre nydanske system, har vi altså i det store hele den moderne konstruktion allerede fra 1800-tallet.

Påfaldende i mit yngre nydanske materiale er hyppigheden af kombinationen af imperativ med subjekt-konstruktionen og en dialogiske partikel: 17/45 eksempler optræder med *bare*, *kun* eller *kuns*. Ifølge Hansen & Heltoft (2011: 1071f) bruges *bare* og *kun* på moderne dansk for henholdsvis at udtrykke forudsætningerne for tilladelser og opfordringer, altså direktiver, der forudsætter, at modtageren er interesseret i at udføre handlingen. Et eksempel er følgende forsikrende opfordring:

- (29) (...)Jeg vil spytte Dem ud af min Mund.
 Men Gram dog! sagde hans Kone.
 Gram svarede hende: Vær Du kun rolig; Krøyer er klog som alle

Jætter og veed, at jeg kun taler billedlig.
(Hjemløs, s. 279, 1847)

5. Forklaringsforsøg

I oldnordisk kan imperativer optræde med og uden subjekter uden betydningforskel (Faarlund 2007: 229). Det samme gælder indikativiske sætninger, og der er derfor ikke noget særligt ved kombinationen af imperativ og subjekt i oldnordisk: Kombinationen af imperativ og subjekt kan afledes af en mere generel struktur, nemlig kombinationen af finithed og subjekt, og kombinationen er derfor ingen emisk kategori.

I det følgende vil jeg præsentere et forklaringsforsøg for dannelsen af imperativ med subjekt-konstruktionen. Konstruktionsdannelse forstår jeg som opkomsten af en ny emisk konstruktion. Forskellen til Traugott & Trousdale (2013: 22) *constructionalization* diskuteres i afsnit 6. Konstruktionens dannelse og videre udvikling involverer følgende tre trin, som udfoldes i de følgende afsnit:

- Trin 1: Imperativer optræder sammen med subjekter i underordnede sætninger, typisk under matrixverber, som betegner råd og bønner.
Matrixverbernes semantik associeres med kombinationen af imperativ og subjekt.
- Trin 2: Den nye konstruktion begynder at optræde selvstændigt i hel-sætninger, hvor den udtrykker direktiver uden trussel om negative konsekvenser, hvis sagforholdet ikke bliver realiseret. Først her kan man tale om en egentlig ny emisk kategori.
- Trin: 3: Konstruktionens illokutionære potentiale omtolkes og specialiseres på baggrund af samforekomst med de dialogiske partikler *bare* og *kun(s)*.

5.1. Fra oldnordisk til ældre nydansk

Udgangspunktet for dannelsen af konstruktionen er, at man fra oldnordisk og frem til gammeldansk finder imperativer i *at*-sætninger (Falk & Torp 1900: 192; Brøndum-Nielsen 1973: 170; Heltoft 2019; sml. Mattson 1933 og Delsing 1999 for fornsvensk og Grimm 1852 for oldhøjtysk og oldgræsk). Der er både udtryksmæssige og semantiske træk ved den

underordnede imperativ, der sandsynliggør, at imperativer i sådanne underordnede sætninger er forløberen for imperativ med subjekt konstruktionen: Udtryksmæssigt er det påfaldende, at subjektet ifølge Delsing (1999) lader til at være obligatorisk i ledsætninger i modsætning til helsætninger, hvor subjektsløshed er det almindelige.

Hvad semantikken angår, er det påfaldende, at imperativiske *at*-sætninger især findes i forbindelse med matrixverber der betegner 'råd', 'bønner' eller lignende:

- (30) ac bith-Ø thæc at thu
 1SG.NOM bede-1SG.PRS.IND 2SG.AKK at 2SG.NOM
 tac-Ø min sial-Ø
 tag-2SG.IMP 1SG.GEN sjæl-SG.AKK
 'Jeg beder dig om at tage min sjæl.'⁷
 (citeret i Brøndum-Nielsen 1973: 170)

- (31) þat ræð-Ø ek þér, at
 1SG.N.NOM ráde-1SG.PRS.IND 1SG.NOM 2SG.DAT at
 þu bið-Ø Helg-a dug-a
 2SG.NOM bede-2SG.IMP Helge-Akk hjælpe-INF
 þér
 2SG.DAT
 'Jeg råder dig til at bede Helge om at hjælp dig.'
 (citeret i Falk & Torp 1900: 192)

Mattson (1933) påpeger, at den underordnede imperativ "forekommer givetvis endast, då bisatsen subjekt är 2. pers., och det är nästan uteslutande efter *bedja*, som den anträffas" (Mattson 1933: 101). Denne distribution får Mattson til at beskrive den underordnede imperativ i fornsvensk som "den direkta bönnens imperativ" (ibid.).

Den underordnede imperativs semantiske distribution i perioden op til ældre nydansk og imperativ med subjekt-konstruktionens semantik i ældre nydansk minder meget om hinanden: en centrering om bønner og råd. For bønnens vedkommende er materialets sammensætning med mange religiøse tekster en mulig fejlkilde. Dette gælder dog ikke rådet, som også stikker ud, både i mit ældre nydanske materiale og i beskrivelserne af den

7 Oversættelserne er mine.

underordnede imperativ. Disse formelle og semantiske ligheder gør det sandsynligt, at den underordnede imperativ er forgængeren til imperativ med subjekt-konstruktionen.

Det, der ofte processeres sammen, får en samlet mental repræsentation; det bliver til en mental konstruktion (på engelsk taler man om *chunking*, egentlig 'lunsning', Bybee 2010: kapitel 3; Gobet et al. 2001; Langacker 1987: 57-62 taler om 'enheder', *units*, af forskellig kompleksitet). Det, at den mentale konstruktion behandles som en enhed, kan føre til, at den får tilskrevet betydning, der ikke associeres med nogen af delene.

Overgangen fra den underordnede imperativ til imperativ med subjekt-konstruktionen kunne være foregået på følgende måde: I ledsætninger lader subjektet i forbindelse med imperativ til at være nærobliatorisk. Man må derfor antage, at talere har en stærk mental association mellem imperativer og subjekter i underordnede kontekster, dvs. de behandler kombinationen som en kompleks enhed. Association styrkes formentlig af, at kombinationen står i kontrast til forholdene i helsætninger, hvor udeladelse af subjekter er det almindelige (sml. Delsing 1999).

Det er ikke udelukket, at imperativ med subjekt-konstruktionen allerede i oldnordisk havde status som emisk kategori som udtryk for underordnethed eller som indeksikalsk instruks om at aflæse direktivtypen ved matrixverbet. Der er dog tale om et mere generelt konstruktionsprincip: Faarlund (2007: 222f) påpeger, at det er en generel tendens i oldnordisk til, at subjekter ikke udelades i ledsætninger. I så fald er der ikke nogen betydning knyttet til kombinationen af imperativ og subjekt, hvorfor den ikke kan klassificeres som emisk kategori.

Enheden af imperativ og subjekt optræder altovervejende i kontekster, hvor der udtrykkes råd og bønner. Disse kontekstuelle betydninger bliver så associeret med kombinationen af imperativ med subjekt, som muliggør en metonymisk omtolkning eller overanalyse (jf. Croft 2000: 126 "hypoanalysis"), hvor associationerne omtolkes som fast betydning af kombinationen, som så konventionaliseres.

Næste trin er den nye konstruktions aktualisering (Timberlake 1977) eller udvidelse af dens syntaktiske kontekst ("syntactic context expansion" Himmelmann 2004: 33): Den semantiske omtolkning (konstruktionen selv bidrager nu med betydningen 'råd' og 'bønner') gør det muligt, at konstruktionen kan anvendes i helsætninger. Dette resulterer i en privativ opposition mellem den subjektløse imperativ og imperativ med subjekt-konstruktionen.

Det er ikke utænkeligt, at aktualiseringen hjælpes på vej af, at der er del-

vis synkretisme frem til udgangen af gammeldansk mellem imperativ og konjunktiv i verbernes 1. svage klasse, hvor imperativmærket -a er blevet reduceret til -e (Brøndum-Nielsen 1973: 160) så den svarer til konjunktiv 2. pers. ental -i > -e. Talere kunne altså have forvekslet konjunktiviske sætninger med imperativ med subjekt-konstruktionen. Gennem det formelle sammenfald kunne konjunktivens betydning også have smittet af på konstruktionen.

Det er først gennem aktualiseringen, at vi kan registrere, at overanalysen faktisk har fundet sted, og det er først gennem aktualiseringen, at en egentlig konstruktionalisering finder sted: Kombinationen af imperativ og subjekt omtolkes som udtrykssiden af en emisk konstruktion i det øjeblik, den får tilskrevet et (non-kompositionelt) tegnindhold. Inden omtolkningen kunne konstruktionen dannes på baggrund af andre mere generelle konstruktioner, og den styrkede mentale association har derfor ikke social værdi. Det er først i det øjeblik, konstruktionen får tilskrevet sin non-kompositionelle betydning, at kombinationen bliver en emisk kategori.

5.2. *Udviklingen fra ældre nydansk til moderne dansk*

Også overgangen fra den ældre nydanske betydning 'direktiv uden trussel om negative konsekvenser' til den moderne betydning 'forventning om modtagerinteresse' kan forklares som en overanalyse: Som påpeget i afsnit 4.2 bruges imperativ med subjekt-konstruktionen meget hyppigt i forbindelse med dialogiske partikler (17/45 fund i mit materiale), der indsnævrer det illokutionære potentiale til illokutioner, der forudsætter modtagerinteresse.

Partiklerne blev nok i første omgang brugt for at entydiggøre det illokutionære potentiale af konstruktionen, nemlig at udtrykke tilladelser (ved *bare*) og opfordringer (ved *kun(s)*). Den hyppige brug kunne så tænkes at have ført til en overanalyse, hvor partiklernes betydning er blevet tolket som konstruktionens betydning, hvorved konstruktionen fik sin betydning 'forventning om modtagerinteresse'.

5.3. *Insubordination?*

Ifølge den foreslåede udviklingssti er det en underordnet struktur, der danner udgangspunkt for konstruktionsdannelsen. Dette kunne tyde på, at der er tale om såkaldt *insubordination*. Insubordination defineres "diachronically as the recruitment of main clause structures from subordinate structures, or synchronically as the independent use of constructions exhibiting prima facie characteristics of subordinate clauses" (Evans & Watanabe 2016: 2).

Jeg mener ikke, at der er tale om insubordination: 1. I underordnede sætninger forekommer imperativ med subjekt-konstruktionen altid i *at*-sætninger, mens jeg i overordnede sætninger ikke har set et eneste belæg, hvor konstruktionen indledes af *at*. Ville hele ledsætningen være kilden til konstruktionen, skulle vi forvente (i hvert fald på et historisk tidspunkt) at finde ledsætningsformede helsætninger. 2. I hvert fald i moderne dansk er subjektet altid på subjektets plads, mens det i de underordnede sætninger i ældre nordisk næsten altid optræder præverbalt (sml. Delsing 1999 for fornsvensk). Jeg går ud fra, at det samme er tilfældet i ældre nydansk, men da vokativen og subjektet i den position ikke kan skelnes, kan det ikke afgøres med sikkerhed.

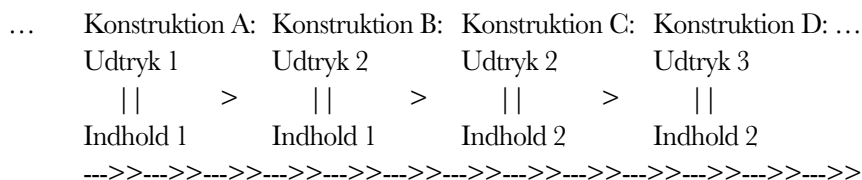
Konstruktionen er neksual, og den starter sin udvikling i ledsætninger, men det er ikke en ledsætning, som omtolkes til at være en helsætning.

6. Konstruktionsdannelse og konstruktionel forandring i socio-kognitiv belysning

Afslutningsvis vil jeg vise nytten af distinktionen mellem emiske sociale kategorier og mentale strukturer for diskussionen af distinktionen mellem konstruktionsdannelse og konstruktionel forandring.

Ifølge Traugott & Trousdale (2013: 22) betegner konstruktionsdannelse opkomsten af en ny konstruktion, hvor både indholdet og udtrykket er nyt. Denne proces står i modsætning til konstruktionel forandring, hvor det kun er enten udtrykket eller indholdet, der vil være nyt. Deres skelnen kritiseres med rette af bl.a. Börjars m.fl. (2015), Diewald (2015) og Hilpert (2018). Kritikkerne påpeger, at udpegelsen af, hvad der er startpunktet for konstruktionsdannelsen, er arbitrært: Dermed afhænger klassifikationen af en given forandring som konstruktionsdannelse eller konstruktionel forandring af den tidsperiode, sproghistorikeren vælger at undersøge, og kan ikke motiveres uafhængigt af denne.

Tag fx følgende skematiske fremstilling af en given udvikling med en række semantiske og udtryksmæssige forandringer:

Figur 1: Konstruktionsdannelse og konstruktionel forandring

Vælger man tidspunktet, hvor konstruktion B findes, som udgangspunkt for ens analyse vil opkomsten af konstruktion D kunne betegnes som konstruktionsdannelse, da både indhold og udtryk er nyt ift. konstruktion B. Problemet er, at man lige så godt kunne vælge et tidligere tidspunkt som udgangspunkt, fx et sprogstadiet med konstruktion A. I dette tilfælde skulle man tale om konstruktionsdannelse så snart konstruktion C findes. Overgangen til konstruktion D skulle så klassificeres som konstruktionel forandring, da overgangen fra konstruktion C til D kun vedrører udtrykket.

Hvis konstruktionsdannelse skal kunne forankres uafhængigt af sprogshistorikerens perspektiv, kan konstruktionsdannelse forstås som dannelsen af en ny emisk kategori: Udgangspunktet for dannelsen af imperativ med subjekt-konstruktionen er en korrelation mellem imperativer og subjekter, som formentlig gør, at disse processeres samlet. Der er tale om et (relativt) frekvent mønster, og på baggrund af Goldbergs definition af konstruktioner skulle man derfor betragte det som en konstruktion. At denne forbindelse så får tilskrevet non-kompositionel betydning er så blot konstruktionel forandring, og man vil aldrig kunne tale om en egentlig dannelse af en konstruktion. Fremkomsten af den mentale konstruktion kan heller ikke klassificeres som konstruktionsdannelse på baggrund af Traugott & Trousdale's (2013) definition, da det blot er en udtryksmæssig forandring ift. den subjektsløse imperativ.

Min pointe er nu, at opkomsten af den mentale konstruktion er ligegyldig ud fra et emisk perspektiv: Den har ingen social værdi. Ser vi på udvikling af emiske kategorier kan man derfor tale om konstruktionsdannelse i egentlig forstand, da udtrykket som tegnudtryk først konstitueres i det øjeblik konstruktionen tilskrives en ny indholdskategori: Udtrykket, korrelationen mellem imperativ og subjekt, bliver først i det øjeblik emisk relevant, hvor det får en non-kompositionel, systematisk funktion, nemlig at udtrykke en bestemt type af illokutioner.

Om forfatteren

Lennart Westergaard, cand.mag. i lingvistik, ph.d.-studerende i nordiske sprog, Sprog- og litteraturcentrum, Lunds Universitet.

Primærkilder

Bønner (1577)=Hans Christensen Sthen, *Hans Christensen Sthens Skrifter*, udg. af Jens Lyster, under medvirken af Jens Højgård, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2003, Bd. 2, s. 14-149

- CMP (ca. 1600)= *Commoedia de Mondo et Paupere*, ca. 1600. *Randershåndskriftet. En samling skolekomedier fra ca. 1600. En diplomatarisk udgave af GkS 794, 2o*, udg. Leif Stedstrup, København, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2001. Bd. 2, s. 435-547.
- Hecasti (ca. 1600)=*Commedia Hecastj*, Ca. 1600. *Randershåndskriftet. En samling skolekomedier fra ca. 1600. En diplomatarisk udgave af GkS 794, 2o*, udg. Leif Stedstrup, København, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2001. Bd. 2, s. 549-700.
- Hjemløs (1847)=Goldschmidt, M. A.: ”Hjemløs. En Fortælling II”, i Goldschmidt, M. A.: *Hjemløs*, udg. af Mogens Brøndsted; Harald Jørgensen, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen, 1999.
- LSCD (ca. 1500)=*Ludus de sancto Canuto duce. Et spil om Hellig Hertug Knud Lavard. En diplomatisk udgave af håndskriftet Thott 1409, 4o*, udg. af Leif Stedstrup, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2005, s. 13-107.
- UtH (ca. 1530)=*Tre skolekomedier fra tiden omkring 1530. En diplomatarisk udgave af håndskriftet Thott 780 fol.*, udg. af Leif Stedstrup, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2004, s. 17-35.

Litteratur

- Ariel, M. (2008): *Pragmatics and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bjerrum, A. (1949): Verbal number in the Jutlandic Law. I: *Recherches structurales: Publiées à l'occasion du cinquantième de m. Louis Hjelmslev* (Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague, vol. 5). C. A. Gottlieb Bodelsen, P. Diderichsen, E. Fischer-Jørgensen & J. Holt (red.). København: Nordisk Sprog- og Kulturforlag, 156-176.
- Boye, K., & P. Harder (2012): A usage-based theory of grammatical status and grammaticalization. *Language* 88(1), 1-44.
- Börjars, K., N. Vincent, & G. Walkden (2015): On constructing a theory of grammatical change. *Transactions of the Philological Society* 113(3), 363-382.
- Brøndum-Nielsen, J. (1930): *Om Rimkronikens Sprogform og Tullivelse (Festschrift udg. af Københavns Universitet i Anledning af Hans Majestæt Kong Christian X's 60 aars Fødselsdag den 26. September 1930)*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Brøndum-Nielsen, J. (1973): *Gammeldansk grammatik: I sproghistorisk fremstilling VIII. Verber III: Konjugationsformernes udvikling*. København: Akademisk Forlag.

- Bybee, J. (2010): *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, W. (2000): *Explaining language change: An evolutionary approach*. Harlow, England/New York: Longman.
- Christensen, T. K. (2007): *Hyperparadigmer: en undersøgelse af paradigmatiske samspil i danske modusystemer*. Ph.d.-afhandling. Institut for Kultur og Identitet, Roskilde Universitet.
- Delsing, L. O. (1999): Om imperativsatser i fornsvenskan. I: *Alla Tiders Språk: En Vänskrift till Gertrud Pettersson*. I. Haskå & C. Sandqvist (red.), Lund: Institutionen for nordiska språk, Lunds Universitet, 50-58.
- Diewald, G. (2015): Elizabeth Closs Traugott u. Graeme Trousdale: Constructionalization and Constructional Changes. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 137(1), 108-121.
- Evans, N., & Watanabe, H. (2016): The dynamics of insubordination. An overview. I: *Dynamics of insubordination*. Evans, N., & Watanabe, H. (red.), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1-38.
- Faarlund, J. T. (2007): *The syntax of Old Norse: With a survey of the inflectional morphology and a complete bibliography*. Oxford: Oxford University Press.
- Faarlund, J. T., S. Lie, & K. I. Vannebo (1997): *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Falk, H. og A. Torp (1900): *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania: Aschehoug.
- Geeraerts, D. (2016): The sociosemiotic commitment. *Cognitive Linguistics* 27(4): 527-542
- Gobet, F., P. C. Lane, S. Croker, P. C. Cheng, G. Jones, I. Oliver & J. M. Pine (2001): Chunking mechanisms in human learning. *Trends in cognitive sciences* 5(6), 236-243.
- Goldberg, A. (2006): *Constructions at work*. Oxford: Oxford University Press.
- Grimm, J. (1852): Ueber eine construction des imperativs. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen* 1(2), 144-148.
- Hansen, E. og L. Heltoft (2011): *Grammatik over det danske sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Harder, P. (2010): *Meaning in mind and society*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton.

- Heltoft, L. (2019): Syntaks. I: *Dansk Sproghistorie: Bøjning og bygning*. E. Hjorth, H. G. Jacobsen, B. Jørgensen, B. Jacobsen, M. K. Jørgensen & L. K. Fahl (red.), Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hilpert, M. (2018): Three open questions in diachronic construction grammar. I: *Grammaticalization meets construction grammar*. E. Coussé, P. Andersson, & J. Olofsson (red.), Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 21-39.
- Himmelman, N. P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? I: *What makes grammaticalization – A look from its fringes and its components* (Trends in Linguistics, vol. 158). W. Bisang, N. P. Himmelman & B. Wiemer (red.), Berlin: Mouton de Gruyter, 21-42.
- Langacker, R. W. (1987): *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites (Vol. 1)*. Stanford: Stanford University Press.
- Mattsson, G. (1933): *Konjunktiven i fornsvenskan*. Lund: Gleerupska univ.-bokhandeln.
- Mikkelsen, K. (1911): *Dansk ordføjningslære*. København; genudgivet ved Erik Hansen, Otto Glismann, Ole Tøgeby og Lars Heltoft, København: Hans Reitzels forlag, 1975.
- Schmid, H. J. (2020): *The dynamics of the linguistic system: Usage, conventionalization, and entrenchment*. Oxford: Oxford University Press.
- Teleman, U., S. Hellberg, and E. Andersson (1999): *Svenska akademiens grammatik. 4 Satser och meningar*. Stockholm: Svenska Akademien.
- Thurmair, M. (1989): *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*. Tübingen: Niemeyer.
- Timberlake, A. (1977): Reanalysis and actualization in syntactic change. I: *Mechanisms of syntactic change*. C. Li (red.), Austin: University of Texas Press, 141-177.
- Traugott, E. C. & R. Dasher (2002): *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University press.
- Traugott, E. C. & G. Trousdale (2013): *Constructionalization and constructional changes*. Oxford: Oxford University Press.
- Práinsson, H. (2007): *The syntax of Icelandic*. Cambridge: Cambridge University Press.